

Παγόνα Παπαδοπούλου

Παρουσίαση
Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα
18 Δεκεμβρίου 2019

Οβολός 14

Γιόρκα Νικολάου και Ιωάννης Τουράτσογλου

*Η κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος στο χώρο του Ελλαδικού κορμού και στα Βαλκάνια.
Η μαρτυρία των «θησαυρών» : 5^{ος} -15^{ος} αιώνες*

Ο 14^{ος} τόμος του *Οβολού* είναι αφιερωμένος στην κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος στον χώρο του ελλαδικού κορμού και στα Βαλκάνια και δη στη μαρτυρία των θησαυρών για την περίοδο από τον 5^ο έως το 15^ο αιώνα. Πρόκειται για την πιο πρόσφατη κυκλοφορία του *Οβολού*, της επιτυχημένης επιστημονικής σειράς νομισματικών εκδόσεων των Φύλων του Νομισματικού Μουσείου, που περιλαμβάνει πρακτικά συνεδρίων, αλλά και εξειδικευμένες μονογραφίες. Ο τελευταίος αυτός τόμος έρχεται να πλουτίσει τις γνώσεις μας για τα θησαυρικά σύνολα των βυζαντινών χρόνων και να αποκαλύψει τον πλούτο των πληροφοριών που μπορεί να δώσει η συστηματική μελέτη τους, τόσο για τη νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία, όσο και για τη βυζαντινή οικονομία γενικότερα.

Στην αρχική της μορφή η μελέτη αυτή παρουσιάστηκε στη διημερίδα στη μνήμη της Μάντως Οικονομίδου, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 2016 και της οποίας τα πρακτικά εκδόθηκαν ως 13^{ος} τόμος του *Οβολού* το 2018.¹ Λόγω της έκτασής της, αποφασίστηκε να μην περιληφθεί στη δημοσίευση εκείνη, αλλά να αποτελέσει αυτοτελή έκδοση. Συγγραφείς του έργου η Γιόρκα Νικολάου, μέλος του δυναμικού του Νομισματικού Μουσείου με πολυετή πείρα και πολυποίκιλη ενασχόληση με τους νομισματικούς θησαυρούς και τη μαρτυρία τους, ιδιαιτέρως κατά τους βυζαντινούς και μέσους χρόνους, και ο πολύς Γιάννης Τουράτσογλου, μεταξύ άλλων επίτιμος διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου και, κυρίως, ένας από τους σημαντικότερους νομισματολόγους της γενιάς του όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς.²

---

¹ Ε. Παπαευθυμίου (επιμ.), *Διεθνής διημερίδα Νομισματικής «Μάντω Οικονομίδου», Αθήνα, 20-21 Απριλίου 2016. Πρακτικά συνεδρίου της Ζ' Επιστημονικής συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη της Μάντως Οικονομίδου (Οβολός 13)*, Αθήνα 2018.

² Ενδεικτικά αναφέρω την πιο πρόσφατη εξ αυτών, την απονομή του μεταλλίου Archer M. Huntington της American Numismatic Society σε μια συγκινητική εκδήλωση στο Cotsen Hall της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών τον Μάιο του 2013. Ο Γιάννης Τουράτσογλου υπήρξε μόλις ο δεύτερος Έλληνας που τιμήθηκε με το βραβείο αυτό. Είχε προηγηθεί το 1921 ο Ιωάννης Σβορώνος. Βλ. *American Numismatic Society, Recipients of the Huntington Medal Award*, <http://numismatics.org/huntingtonwinners/> (τελευταία πρόσβαση 16.11.2021).

Συχνά σε παλαιότερες συζητήσεις μας, ο Γιάννης Τουράτσογλου είχε εκφράσει την λύπη του για την απουσία μιας συνολικής – ως προς τη γεωγραφική και χρονική διάσταση – θεώρηση της κυκλοφορίας του βυζαντινού νομίσματος. Το εγχείρημα φάνταζε ακατόρθωτο, δεδομένου του όγκου του δημοσιευμένου υλικού, σε πολλές διαφορετικές γλώσσες, συχνά σε δυσεύρετα περιοδικά. Πέρα όμως από τη συγκέντρωση του υλικού, αυτό που θα φόβιζε κάθε ερευνητή είναι η δεξιοτεχνία που θα απαιτούσε η επεξεργασία των δεδομένων για την εξαγωγή στέρεων συμπερασμάτων. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει εν πολλοίς η παρούσα έκδοση, η οποία στηρίζεται στη μεγάλη πείρα και εξοικείωση με το αντικείμενο μελέτης των συγγραφέων.

Πυρήνα του εγχειρήματος αποτελεί ένας σχεδόν εξαντλητικός κατάλογος των γνωστών θησαυρικών συνόλων από τον ελλαδικό κορμό και τα Βαλκάνια από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα, οπότε και τοποθετούνται οι απαρχές της βυζαντινής νομισματικής, έως και την πτώση της αυτοκρατορίας το 1453. Βάσει των εγγραφών του καταλόγου αυτού, που αγγίζουν τον εντυπωσιακό αριθμό των 728, οι Νικολάου και Τουράτσογλου προχωρούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τις τάσεις και τις ιδιαιτερότητες της νομισματικής κυκλοφορίας στις περιοχές αυτές ανά περίοδο, σε συνάρτηση πάντοτε με τις ιδιαίτερες ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν. Στο τέλος του τόμου παρατίθενται διαγράμματα που κωδικοποιούν την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση του υλικού ανά περίοδο. Η γεωγραφική διασπορά των ευρημάτων αποτυπώνεται σε 15 δισέλιδους χάρτες, και ακολουθεί επιλεγμένη βιβλιογραφία. Η έκδοση συνοδεύεται από αγγλική μετάφραση του συνοδευτικού του καταλόγου κειμένου.

Διαβάζοντας τον σχολιασμό του θησαυρικού υλικού στις σελίδες που προηγούνται του καταλόγου, ακόμη και απουσία συγκεκριμένων παραπομπών, εύκολα μπορεί κανείς να διακρίνει πίσω από τα εξαγόμενα συμπεράσματα τις πολυετείς μελέτες και πολυάριθμες δημοσιεύσεις του Γιάννη Τουράτσογλου στον τομέα της βυζαντινής νομισματικής. Θα μου επιτρέψετε, λοιπόν, προτού προχωρήσω στην παρουσίαση του τόμου, να παρουσιάσω συνοπτικά την πορεία που προηγήθηκε. Την πορεία που ακολούθησε ο Γιάννης Τουράτσογλου, όχι ο αρχαιολόγος, νομισματολόγος και επιγραφικός της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, αλλά ο – ίσως λιγότερο γνωστός – βυζαντινολόγος Γιάννης Τουράτσογλου.

Πρώιμη ένδειξη της στενής σχέσης που επρόκειτο να αναπτύξει ο Γιάννης Τουράτσογλου με τη βυζαντινή νομισματική αποτελεί το γεγονός ότι μόλις η τρίτη του νομισματική δημοσίευση, στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1971, ήταν αφιερωμένη στη βυζαντινή νομισματοκοπία, και δη στις κοπές του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1258/61-1282) με

απεικόνιση κρινανθέμου, τις οποίες ο συγγραφέας συσχέτισε με τον οπισθότυπο των φιορινιών της Φλωρεντίας και το μεγάλο *'fleur-de-lis-florence'* που τον κοσμούσε.³

Μεταξύ 1973 και 1976 ακολούθησε μια σειρά από άρθρα, στα οποία ο Γιάννης Τουράτσογλου δημοσίευσε σημαντικό αριθμό άγνωστων έως τότε θησαυρών από το χώρο της Μακεδονίας και Θράκης με χρονολογία απόκρυψης τον 12^ο και 13^ο αιώνα.⁴ Τη στροφή του προς τις στρυφνές αυτές χαλκάργυρες και χαλκές κοπές, απομιμήσεις στο μεγαλύτερο μέρος τους, που ακόμη και σήμερα κρατούν τα μυστικά τους καλά κρυμμένα και βασανίζουν τους μελετητές, προκάλεσε από τη μία η τοποθέτησή του ως Επιμελητή αρχαιοτήτων, υπεύθυνου για ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία, που του επέτρεψε την πρόσβαση σε άγνωστο ως τότε υλικό, και από την άλλη η δημοσίευση της καθοριστικής για την νομισματοκοπία της περιόδου μελέτης του Michael Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*.⁵ Αν και πρωτοποριακά, τα συμπεράσματα του Hendy είχαν προκύψει κυρίως από την εξέταση θησαυρών προερχόμενων από τα βουλγαρικά εδάφη. Οι μελέτες του Γιάννη Τουράτσογλου ήταν οι πρώτες που έφεραν στο φως αντίστοιχο υλικό από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, θέτοντας σε αμφισβήτηση πολλά από τα συμπεράσματα του Michael Hendy, όπως την απόδοση στο Β' Βουλγαρικό βασίλειο των απομιμήσεων των κοπών του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180), Ισαακίου Β' (1185-1195) και Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203). Έτσι, οι «βουλγαρικές» απομιμήσεις, όπως ο Hendy είχε βαπτίσει τις κοπές αυτές, μετατράπηκαν σε «πιστές» απομιμήσεις, όρο ουδέτερο, χωρίς εθνική – ή εθνικιστική – φόρτιση. Το παράδειγμα του Τουράτσογλου ακολούθησαν αργότερα και άλλοι μελετητές, τόσο από την Ελλάδα όσο και από άλλες βαλκανικές χώρες, επιτρέποντας μια πιο ισορροπημένη θεώρηση των νομισματικών πραγμάτων κατά τον 12^ο και 13^ο αιώνα.

Η περίοδος αμέσως πριν και μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και η νομισματική πολυφωνία που προκάλεσε, συνέχισε να απασχολεί τον Γιάννη Τουράτσογλου. Ακολούθησε η δημοσίευση και άλλων θησαυρών τραχέων από

---

³ A Contribution to the Lily-type Issues of Michael VIII Palaeologus, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), 189-193, πίν. 41.

⁴ The Edessa/ 1968 Hoard of Billon Trachea, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 (1973), *Μελέται*, 64-70· Unpublished Byzantine Hoards of Billon Trachea from Greek Macedonia and Thrace, *Balkan Studies* 14 (1973), 131-166· Ο «θησαυρός» τραχέων από την Αιανή/1973, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 7 (1974), 433-435· «Θησαυρός» χρυσών υπερπύρων εκ Βραστών Χαλκιδικής εις το Μουσείον Θεσσαλονίκης, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1974, 92-101, πίν. 32· Ο «θησαυρός» άσπρων τραχέων εκ Βραστών Χαλκιδικής, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 8 (1976), 124-129· με την Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Ρωμαϊκοί και βυζαντινοί νομισματικοί «θησαυροί» από το Βορειοελλαδικό χώρο στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31 (1976), 23-48.

⁵ M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261* (*Dumbarton Oaks Studies* 12), Washington DC 1969.

κράμα, με πιο πρόσφατο τον θρακικό θησαυρό της Ρούσσας,⁶ αλλά κυρίως μια σειρά από άρθρα που εξέταζαν τις υπόλοιπες υποδιαίρεσεις του νομισματικού συστήματος που είχε εισαγάγει η μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) το 1092 και το οποίο έμελλε να επιβιώσει για περισσότερο από ένα αιώνα. Έτσι, το 1989, με αφορμή τον θησαυρό Κομοτηνή/1979 (;) και σε συνεργασία με την Ηώ Τσούρτη και τη Μίνα Γαλάνη-Κρίκου θα συγκεντρώσουν όλους τους θησαυρούς και μεμονωμένα ευρήματα χάλκινων τεταρτηρών και μισών τεταρτηρών, προκειμένου να μελετήσουν συνολικά την κυκλοφορία των μικρών αυτών κομνήνειων υποδιαίρεσεων.⁷ Ακόμη και σήμερα, τριάντα χρόνια αργότερα, η μελέτη αυτή παραμένει σημείο αναφοράς.

Ένας θησαυρός υπερπύρων από τη Μελίβοια Λαρίσης θα σταθεί η αφορμή για να μελετήσει, μαζί με την αείμνηστη Βάσω Πέννα, την κυκλοφορία των χρυσών αυτών νομισμάτων στον 12^ο αιώνα βάσει της θησαυρικής μαρτυρίας. Η μελέτη τους κατέδειξε τη στενή σχέση που παρατηρείται την περίοδο αυτή μεταξύ αποκρύψεων σε χρυσό και μοναστικών καθιδρυμάτων ή αυτοκρατορικών γαιών.⁸ Τέλος, στο *Ολοκότινον*, τον τόμο που συνεπιμελήθηκε με την Ελένη Παπαευθυμίου στη μνήμη του Πέτρου Πρωτονοταρίου, ασχολήθηκε, και πάλι βάσει της μαρτυρίας των θησαυρών, με την κυκλοφορία των άσπρων τραχέων από ήλεκτρο, τόσο στον 12^ο, όσο και στον 13^ο αιώνα, ολοκληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εξέταση όλων των κομνήνειων υποδιαίρεσεων.⁹

Παράλληλα, κατά καιρούς θα επανερχόταν στην παλαιολόγεια περίοδο, που είχε αποτελέσει το αντικείμενο της πρώτης του βυζαντινολογικής δημοσίευσης. Επρόκειτο άλλοτε για δημοσιεύσεις θησαυρών, όπως αυτός των Ιωαννίνων,¹⁰ και άλλοτε για ευρύτερες θεωρήσεις, όπως οι δύο μελέτες του για τα νομισματικά πράγματα στην εποχή των Παλαιολόγων στην περιοχή της Μακεδονίας, όπου μάλιστα προχώρησε και σε πολύ

---

⁶ με τον Δ. Τριαντάφυλλο, Θησαυρός άσπρων τραχέων από κράμα σε τάφο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Ρούσσα, Bakirtzis Ch., Zekos N., Moniaros X. (επιμ.), *Byzantine Thrace. Evidence and Remains*, Komotini, 18-22 April 2007). *Proceedings, Byzantinische Forschungen* 30 (2011), 157-178.

⁷ με την Η. Τσούρτη και τη Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Ο «θησαυρός» Κομοτηνής/1979 (;): Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ΄ αιώνας μ.Χ., στο Ch. Bakirtzis (επιμ.), *First International Symposium for Thracian Studies "Byzantine Thrace. Image and Character"*, Komotini, May 28-31st 1987, *Byzantinische Forschungen* 14 (1989), 367-428.

⁸ με τη Β. Πέννα, Ο «θησαυρός» Παλαιοθεολόγου Μελιβοίας/1988. Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπερπύρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο, στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία. Αρχαίοι – Βυζαντινοί – Νεώτεροι Χρόνοι. Πρακτικά συνεδρίου της Γ΄ Επιστημονικής συνάντησης (Οβολός 7)*, Αθήνα 2004, 365-408.

⁹ Ήλεκτρα τραχέα της Κομνήνειας και μετα-Κομνήνειας περιόδου (1092-1261): η μαρτυρία των θησαυρών και μερικές παρατηρήσεις, στο Ε.Γ. Παπαευθυμίου και Ι.Π. Γουράτσου (επιμ.), *Ολοκότινον. Μελέτες βυζαντινής νομισματικής και σιγίλλογραφίας στη μνήμη του Πέτρου Πρωτονοταρίου (Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 10)*, Αθήνα 2013, 81-98.

¹⁰ Ο θησαυρός «Ιωαννίνων» άσπρων τραχέων, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 32-34 (1999-2001), 237-250.

ενδιαφέρουσες εικονογραφικές παρατηρήσεις.¹¹ Η ολοένα αυξανόμενη διείσδυση ξένου νομίσματος και δη των ενετικών αργυρών *grossi* στα εδάφη της αυτοκρατορίας αυτήν ακριβώς την εποχή τον απασχόλησε σε μελέτη που συνυπέγραψε με το Julian Baker το 2002.¹²

Αν και η Κομνήνεια και Παλαιολόγεια περίοδος υπήρξαν κατά κάποιον τρόπο οι αγαπημένες περιόδους ενασχόλησής του, ο Γιάννης Τουράτσογλου έχει να επιδείξει σημαντικό έργο και όσον αφορά σε πρωιμότερες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας. Και πάλι, το έργο του δεν περιορίζεται σε δημοσιεύσεις θησαυρών, όπως το εύρημα χρυσών σολιδών του 6^{ου} αιώνα από τη Θεσσαλονίκη¹³ ή της Κρατήγου Μυτιλήνης του 7^{ου} αιώνα – το οποίο μάλιστα, σε συνεργασία με την Ευγενία Χαλκιά, εξέτασε στο σύνολό του, νομίσματα και τιμαλφή.¹⁴ Επεκτείνεται και σε συνολικές προσεγγίσεις: για την νομισματική κυκλοφορία και την οικονομία στο Αιγαίο πέλαγος κατά τον 7^ο αιώνα,¹⁵ για τους θησαυρούς *minimi* του νοτιοελλαδικού χώρου και την παρουσία βανδαλικών και οστρογοθικών κοπών στα εδάφη αυτά¹⁶, καθώς και για την κυκλοφορία χρυσών ιστάμενων και τεταρτηρών εντός και εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας.¹⁷

Σε όλες τις εργασίες που αναφέρθηκαν (και δεν επρόκειτο παρά για μια επιλογή),¹⁸ κοινός παρανομαστής είναι η σημασία στο εύρημα, θησαυρικό ή μεμονωμένο, ανασκαφικό ή τυχαίο, από λαμπερό χρυσό ή από οξειδωμένο χαλκό. Και κάτι ακόμη. Η προσοχή στην

---

¹¹ L'atelier monétaire de Thessalonique au quatorzième siècle après J.Chr.: le rayonnement d'un centre artistique avant le déclin de l'Empire byzantin, στο *L'art de Thessalonique et les pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec, Belgrade 1985 (Academie Serbe des Sciences et des Arts – Institut des études balkaniques éditions speciales 31)*, Βελιγράδι 1987, 183-191. Τα νομισματικά πράγματα στη Μακεδονία των Παλαιολόγων. Νομισματική κυκλοφορία και νομισματική εικονογραφία, στο *B' Συμπόσιο: Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 2002, 269-287.

¹² με τον J. Baker, Byzantium of the Venetians, Greece of the "grossi", στο Ch. Maltezou και P. Schreiner (επιμ.), *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-Greco (XIII-XV secolo). Atti der Colloquio Internazionale organizzato nel centenario della nascita di Raymond-Joseph Loenertz o.p., Venezia, 1-2 dicembre 2000 (Istituto ellenico di studi bizantini et postbizantini in Venezia – Centro tedesco di studi veneziani, Convegno 5)*, Βενετία 2002, 203-233.

¹³ με την Μ. Οικονομίδου, The Thessaloniki/1948 hoard of 6th c. Byzantine gold coins; A contribution to the study of the Mint of Thessaloniki, *Numismatica e Antichità classiche – quaderni ticinesi* (1979), 289-311.

¹⁴ με την Ε. Χαλκιά, *Ο θησαυρός της Κρατήγου Μυτιλήνης. Νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7^{ου} αι. μ.Χ.* (Αθροίσματα 1), Αθήνα 2008. Τα νομίσματα του θησαυρού είχαν δημοσιευθεί ξεχωριστά νωρίτερα: Ι. Touratsoglou, The 1951 Hoard of Gold Solidi from Kratigos in Mytilene, Lesbos, στο *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα 2006, 325-334.

¹⁵ La mer Égée au 7e siècle: le témoignage des trésors, στο C. Morrisson, V. Popović και V. Ivanišević (επιμ.), *Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) (Réalités byzantines 13)*, Παρίσι 2006, 95-112.

¹⁶ 'Vandales' et 'Ostrogothes' dans le Péloponnèse. Hommage à Cécile Morrisson du côté de la Mer Égée, *Νομισματικά Χρονικά* 28 (2010), 31-50.

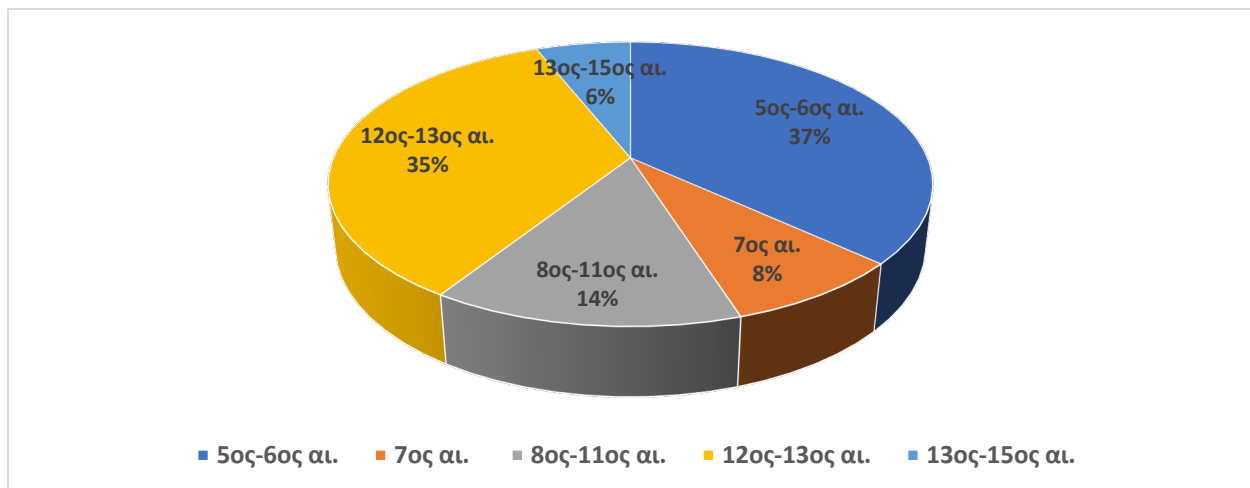
¹⁷ Από τα νομισματικά πράγματα στα Βαλκάνια των Μακεδόνων: με αφορμή το «θησαυρό» *ισταμένων* Θεσσαλονίκη/2000, στο Α. Αβραμέα, Α. Λαΐου και Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα 2003, 543-541.

¹⁸ Πλήρης κατάλογος των δημοσιεύσεων του Γιάννη Τουράτσογλου έως το 2009 παρέχεται στον τόμο που εκδόθηκε προς τιμήν του: *Κεράτσια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τόμ. Α'. Νομισματική – Σφραγιστική, III-X.

διατύπωση υποθέσεων, η αυστηρή ερμηνεία των δεδομένων με βάση τις ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε μια δεδομένη χρονική στιγμή.

Επιστέγασμα αυτής της μακράς, πενήνταετούς σχεδόν πορείας και ενασχόλησης με τα βυζαντινά νομίσματα, είναι η έκδοση που κλήθηκα να σας παρουσιάσω σήμερα. Καίρια βέβαια υπήρξε και η συμβολή της Γιόρκας Νικολάου, η οποία έχει επίσης ασχοληθεί τόσο με τη δημοσίευση θησαυρών, όσο και με γενικότερες θεωρήσεις, κυρίως για τον δύσκολο για το Βυζάντιο 7^ο αιώνα, αλλά όχι μόνο.¹⁹

Όπως ανέφερα ήδη, πυρήνας του πονήματος είναι ένας κατάλογος 728 θησαυρών χρυσών, αργυρών και χαλκών νομισμάτων ή ανάμεικτης σύνθεσης. Από τα διαγράμματα που εντοπίζονται στο τέλος του τόμου και συνοδεύουν την ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των θησαυρών, διαπιστώνουμε ότι 268 απεκρύβησαν τον 5^ο και 6^ο αιώνα, 60 τον 7^ο αιώνα, 102 τον 8^ο με 11^ο αιώνα, 254 ανήκουν στο 12^ο και 13^ο αιώνα (έως και το 1261), ενώ η παλαιολόγεια περίοδος (1261-1453) εκπροσωπείται με μόλις 44 ευρήματα.

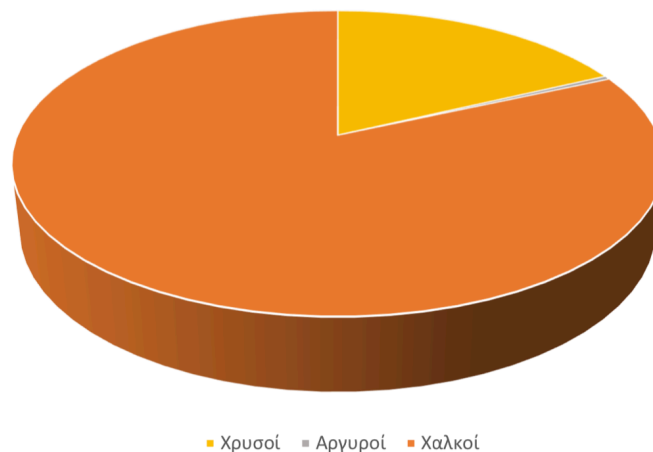
Χρονολογική κατανομή των θησαυρών.

Οι αριθμοί αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό όσα γνωρίζουμε για τη βυζαντινή οικονομία στη διαχρονία της : την ευμάρεια του 6^{ου} αιώνα που θα διαδεχθεί η οικονομική δυσπραγία και συρρίκνωση των μεταβατικών χρόνων έως την πλήρη ανάκαμψη της μεσοβυζαντινής περιόδου και δη επί Κομνηνών τον 12^ο αιώνα. Η αναλαμπή αυτή, όμως, θα

¹⁹ Ενδεικτικά αναφέρω: Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινή Θεσσαλία, 6^{ος} – 14^{ος} αι., στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία. Αρχαίοι – Βυζαντινοί – Νεώτεροι Χρόνοι. Πρακτικά συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής συνάντησης (Οβολός 7)*, Αθήνα 2004, 571-588· Συμβολή στη νομισματική κυκλοφορία των νήσων του Αιγαίου κατά τον 7^ο αι.: ο «θησαυρός» Χίος/1998, στο Π. Τσέλεκας (επιμ.), *Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου. Πρακτικά συνεδρίου της Ε' Επιστημονικής συνάντησης. Μυτιλήνη, 16-19 Σεπτεμβρίου 2006*, τόμ. II. Μέσοι – νεώτεροι χρόνοι (Οβολός 9), Αθήνα 2010, 77-93.

είναι σύντομη και θα τη διαδεχθεί ένα έντονα πληθωριστικό χάλκινο νόμισμα, και λίγο αργότερα, από το 14^ο αιώνα και εξής, η γνωστή κρίση που θα οδηγήσει στην διακοπή των χρυσών βυζαντινών εκδόσεων, στην εισροή ξένου νομίσματος και στη στροφή των αυτοκρατόρων για βοήθεια στη Δύση.

Η περιοδοποίηση που ανέφερα σε σχέση με τους θησαυρούς ακολουθείται και στον σχολιασμό της θησαυρικής μαρτυρίας. Ο 5^{ος} και 6^{ος} αιώνας χαρακτηρίζονται από τον μεγαλύτερο αριθμό θησαυρών για όλη τη βυζαντινή περίοδο, ενδεικτικό του εγρήματου της κοινωνίας. Από τα 268 ευρήματα, 48 αποτελούνται από χρυσούς σολίδους και υποδιαίρεσεις τους, ένα από αργυρά νομίσματα και 219 από χαλκά κέρματα (φόλλεις και μικρότερες υποδιαίρεσεις).

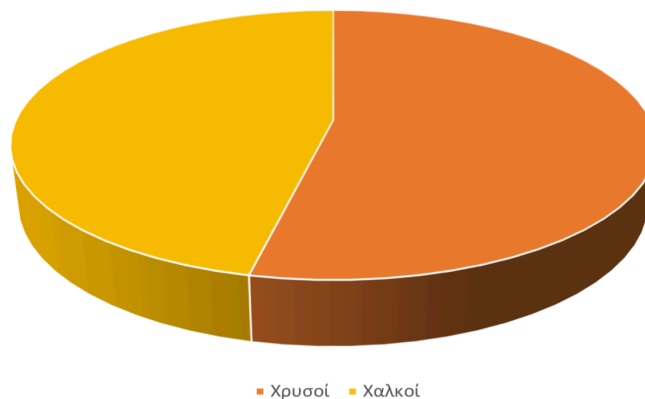
Θησαυροί του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα ανά μέταλλο.

Μολονότι ο αριθμός των αποκρύψεων σε χρυσό δεν είναι αμελητέος, η εικόνα που δίνει είναι μάλλον παραπλανητική. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς (σ. 15), η χρονική τους διασπορά είναι πολύ περιορισμένη – από τη βασιλεία του Μαυρικού (582-602) και εξής – ενώ περιέχουν συνήθως μικρό αριθμό τεμαχίων. Πρόκειται μάλλον για προσωπικές αποταμιεύσεις ευκατάστατων αξιωματούχων, κάποτε μάλιστα περιέχουν και τιμαφή. Η γεωγραφική τους διάδοση, όπως αποτυπώνεται και στους χάρτες που συνοδεύουν τον κατάλογο στο τέλος του τόμου (Α 1-4), καταδεικνύει την τάση εύρεσής τους σε οικιστικές μονάδες ή σε παραθαλάσσιες εγκαταστάσεις, συχνά πάνω στους δρόμους των βαρβαρικών επιδρομών.

Όσον αφορά στις αποκρύψεις χάλκινων νομισμάτων, αυτές είναι συνήθως μικρής αξίας και αποτελούνται σε μεγάλο ποσοστό από *minimi*. Δύο ενδιαφέροντα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των Νικολάου και Τουράτσογλου είναι η συχνή απόκρυψη

αρχαίων ελληνικών χαλκών νομισμάτων σε θησαυρούς του Ιλλυρικού και η έντονη παρουσία βανδαλικών και οστρογοθτικών κοπών, την οποία οι συγγραφείς ερμηνεύουν ως αποτέλεσμα της προς Νότον μετακίνησης σλαβικών πληθυσμών, οι οποίοι συμπαρέσυραν μέχρι την Πελοπόννησο λαούς της Δύσης με το νόμισμά τους (σ. 16).

Η περίοδος από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα έως και το θάνατο του Ηρακλείου (641) εκπροσωπείται από 23 χρυσά και 20 χαλκά ευρήματα. Τα περισσότερα εξ αυτών αποτελούν το αποτέλεσμα των επιθέσεων και δηώσεων που υφίσταται η αυτοκρατορία από Πέρσες, Αβάρους και Σλάβους.

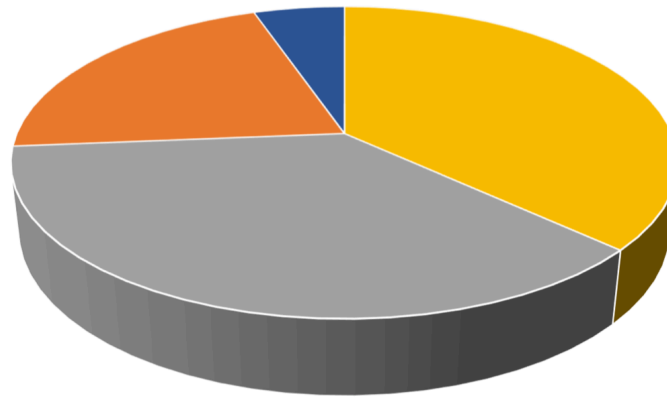

Θησαυροί του 7^{ου} αιώνα (602- 641) ανά μέταλλο.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι θησαυροί χρυσών νομισμάτων συνοδεύονται συχνά από τιμαλφή (κοσμήματα, σκεύη αργυροχοΐας κ.ά.), γεγονός που καταδεικνύει τον αστικό τους χαρακτήρα. Εντοπίζονται κυρίως στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και αποτελούν ίσως αποκρύψεις εύπορων προσφύγων της Μικράς Ασίας, από την οποία μαρτυρούνται αντίστοιχα σύνολα.

Η εμφάνιση και εξάπλωση της αραβικής απειλής στην αμέσως επόμενη χρονική περίοδο, αλλά και οι σημαντικοί μετασχηματισμοί που βιώνει ταυτόχρονα η βυζαντινή κοινωνία έως τα μέσα του 9^{ου} αιώνα, αντικατοπτρίζονται και στη μαρτυρία των θησαυρών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι συγγραφείς «(τ)ο Κράτος έγινε φτωχό και το νόμισμά του ακριβό. Συγκλονιστική συγκυρία» (σ. 17). Έτσι, παρά τις πολλές και συχνές πολεμικές επιχειρήσεις, δεν υπάρχει κατάχωση θησαυρών, στον βαθμό που θα αναμέναμε. Είναι χαρακτηριστικό ότι γνωρίζουμε μόνο 7 χρυσά ευρήματα, 7 αργυρά, 4 χάλκινα και ένα θησαυρό χαλκών και αργυρών νομισμάτων, μάλλον από την Κρήτη.

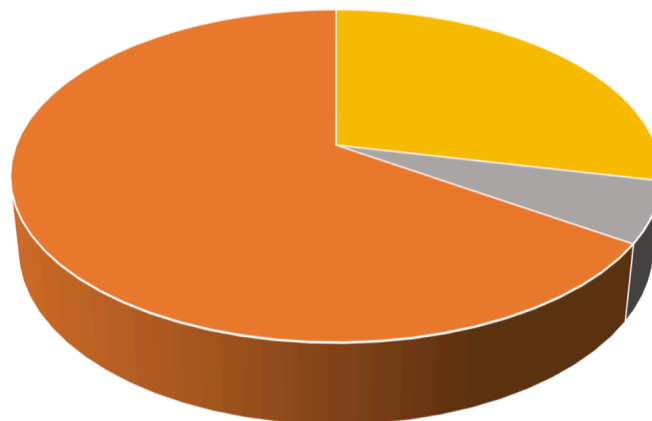

■ Χρυσοί ■ Αργυροί ■ Χαλκοί ■ Μεικτός

Θησαυροί μέσων 7^{ου}– μέσων 9^{ου} αιώνα ανά μέταλλο.

Οι συγγραφείς βλέπουν πίσω από την μειωμένη νομισματική κυκλοφορία την απώλεια μεταλλοφόρων περιοχών στη Μικρά Ασία λόγω της αραβικής κατάκτησης και τη συνακόλουθη μείωση στην παραγωγή νομίσματος (σ. 17).

Από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα έως και τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1092, η οποία θα θέσει τέλος στην δραματική υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος, οι αριθμοί εμφανίζονται αυξημένοι: 29 θησαυροί χρυσών νομισμάτων, 6 αργυρών και 67 χαλκών.

■ Χρυσοί ■ Αργυροί ■ Χαλκοί

Θησαυροί μέσων 9^{ου}– 11^{ου} αιώνα ανά μέταλλο.

Η γεωγραφική συγκέντρωση των χρυσών ευρημάτων στην περιφέρεια του βυζαντινού κόσμου, εκατέρωθεν του Κάτω Δουνάβειος και στις Δαλματικές ακτές, περιοχές με έντονη στρατιωτική δραστηριότητα, ερμηνεύεται από τους συγγραφείς ως απόδειξη ότι η παραγωγή σε πολύτιμο μέταλλο προοριζόταν κυρίως για εξωτερικές δαπάνες, στρατιωτικού μάλλον

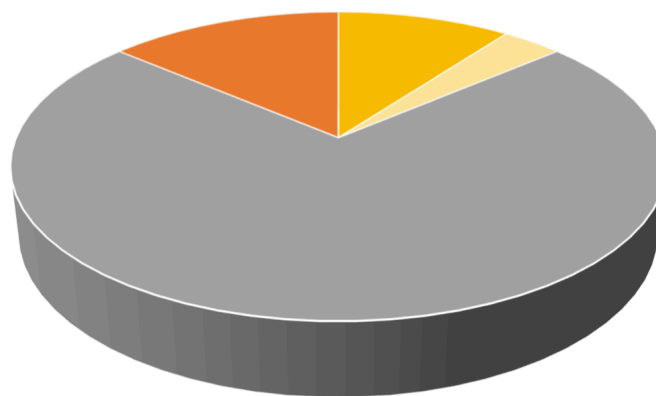
χαρακτήρα (σ. 18). Αντιθέτως, οι αποκρύψεις χάλκινων φύλλων εντοπίζονται σε όλα σχεδόν τα μέρη της αυτοκρατορίας, ακόμη και στα βουλγαρικά εδάφη που ανέκτησε ο Βασίλειος Β΄ (976-1025) μεταξύ 1014 – 1018, και τα οποία έως τότε χαρακτηρίζονταν από πλήρη αχρηματία.

Η νομισματική μεταρρύθμιση του 1092 δε θα σημάνει μόνο την επαναφορά της καθαρότητας του βυζαντινού χρυσού νομίσματος στα 21 καράτια, αλλά και την εισαγωγή ενός διαφορετικού νομισματικού συστήματος με πέντε υποδιαίρέσεις και με χρήση κραμάτων. Ήδη η μελέτη των Τουράτσογλου, Τσούρτη και Γαλάνη-Κρίκου του 1989 είχε καταδείξει την ύπαρξη ενός ιδιαίτερου σχήματος στην νομισματική κυκλοφορία της περιόδου:²⁰ τα υψηλότερης αξίας τραχέα από κράμα εντοπίζονται στις διοικητικές περιφέρειες Θεσσαλονίκης–Στρυμόνος–Βολερού, Μακεδονίας–Θράκης, Νικοπόλεως και Νήσων Αιγαίου, αλλά και στα εδάφη της σημερινής Βουλγαρίας και Σερβίας. Αντιθέτως, στα *κατωτικά* μέρη, όπως είναι γνωστή η ανατολική Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος, έχουμε θησαυρούς χάλκινων τεταρτηρών και μισών τεταρτηρών, υποδιαίρέσεων ευτελέστερης αξίας. Οι λόγοι που οδήγησαν στο φαινόμενο αυτό, το οποίο επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία πρόσφατων ευρημάτων, εξακολουθούν να απασχολούν την έρευνα.

Το νέο *status quo* που προκύπτει από την απόσχιση της Βουλγαρίας και της Σερβίας στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, και κυρίως από τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας μετά το 1204 αντικατοπτρίζεται στον νομισματικό πλουραλισμό που επικρατεί, με καθένα από τα διάδοχα κράτη να έχει δική του νομισματική παραγωγή. Συνολικά, η κομνήνεια και μετακομνήνεια περίοδος χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό θησαυρών : 26 χρυσοί, 9 άσπρων τραχέων από ήλεκτρο, 184 χαλκάργγυρων άσπρων τραχέων και 35 τεταρτηρών και μισών τεταρτηρών. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραβλέπει κανείς ότι ήδη από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα, τα χαλκάργγυρα τραχέα καθίστανται πληθωριστικά, τάση που επιτείνεται στη διάρκεια του επόμενου αιώνα.

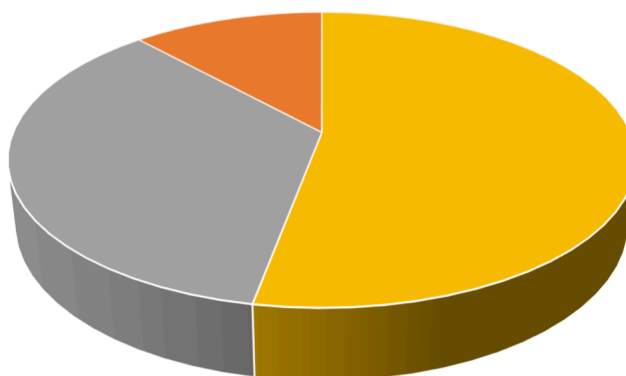
²⁰ Βλ. παραπάνω, σημ. 7.

■ Χρυσοί ■ Ηλεκτρίνοι ■ Χαλκάργυροι ■ Χαλκοί

Θησαυροί του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα (έως το 1261) ανά μέταλλο.

Από την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι λίγοι σωζόμενοι θησαυροί εντοπίζονται κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, στη Βουλγαρία και στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Πρόκειται για περιοχές που βρίσκονται στο επίκεντρο των δύο καταστροφικών εμφύλιων παλαιολόγειων πολέμων, αλλά και των συγκρούσεων των βυζαντινών στρατευμάτων με Καταλανούς, Σέρβους και Οθωμανούς. Η αδυναμία της βυζαντινής οικονομίας φαίνεται στην παρείσφρηση στους θησαυρούς αυτούς οθωμανικών, φραγκικών και σερβικών κερμάτων.

■ Χρυσοί ■ Αργυροί ■ Χαλκοί

Θησαυροί των μέσων του 13^{ου} – μέσων 15^{ου} αιώνα ανά μέταλλο.

Το τέλος δεν βρίσκεται μακριά. Όπως αναφέρουν οι Νικολάου και Τουράτσογλου, «σε λίγο η βυζαντινή αυτοκρατορία θα αποτελεί απλώς μίαν ανάμνηση και ένα θρήνο και το βυζαντινό νόμισμα μία παράγραφο σε ξεχασμένο βιβλίο λογιστικής σκονισμένο» (σ. 20).

Ο *Οβολός* 14 για τη μαρτυρία των θησαυρών μεταξύ 5^{ου} και 15^{ου} αιώνα εντάσσεται σε μια μικρή αλλά σημαντική σειρά συναφών εκδόσεων, που ξεκίνησαν το 1935 με τον Sawyer Mosser και το έργο του *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards*,²¹ συνεχίστηκαν με την κυκλοφορία το 2002 του *Συντάγματος Βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*²² – στο οποίο συμμετείχαν και οι δύο συγγραφείς του *Οβολού* 14 – και συμπληρώθηκαν το 2006 με το συλλογικό έργο – στο οποίο συμμετείχε τόσο ο Γιάννης Τουράτσογλου, όσο και το Νομισματικό Μουσείο γενικότερα – «*Les trésors monétaires byzantins* », που κάλυπτε τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία της περιόδου 491-717.²³ Εύχομαι ο *Οβολός* 14 να μην είναι ο τελευταίος σταθμός και οι συγγραφείς του παρόντος τόμου να έχουν τη διάθεση και το σθένος να εξακολουθήσουν να ερμηνεύουν τη μαρτυρία των θησαυρών, επεκτείνοντας μελέτες τους στο σύνολο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

---

²¹ S. McA. Mosser, *A Bibliography of Byzantine Coin Hoards* (*Numismatic Notes and Monographs* 67), Νέα Υόρκη 1935.

²² Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Γ. Νικολάου, Μ. Οικονομίδου, Β. Πέννα, Ι. Τουράτσογλου και Η. Τσούρτη, *Σύνταγμα Βυζαντινών «θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα 2002.

²³ C. Morrisson, V. Ρορονιό και V. Ιβανιζενιό (επιμ.), *Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)* (*Réalités byzantines* 13), Παρίσι 2006.